

Petserimaa setud*

Jüri (Georg) Truusmann

Enne kui alustada ülevaadet oma tähelepanekutest etnograafilise kallakuga reisist 1885. aastal Pihkva kubermangu läänepoolsemas osas, pean ma oma kohuseks avaldada tänu isikutele, kes mulle heatahtlikult abiks olid. Pihkvas varustati mind kõrgemalt poolt tarvilike dokumentidega ja statistikakomitee liikmelt N. Strokinilt sain oma kasutusse uusimad andmed nn setude asustuse kohta.

Irboska, mis asub just setu-vene asustuse piiril, kujunes minu seikluste lähtepunktiks. Siin veetsin ma üle kolme nädala ning kasutasin võimalust käia koos kirikuisade Panovi ja Štšekiniga nende koguduste külades. Esimene neist viis mind piirkonna setu küladesse, teisega olin vene külades.

Kes on eales teinud etnograafilisi välitöid, teab väga hästi, kui raske on tungida rahva hinge ja äratada enese vastu usaldust, sest rahvas tõrgub ilma usaldusväärse isiku kohalolekuta oma südant võõra ees avamast. Minu uurimisretkede keskuseks kujunes Petseri, kus peatusin kohalikus kloostri üle kolme nädala, võttes aeg-ajalt ette retki lähematesse setu küladesse. Kõrgesti austatud kloostri-ülema abi isa Pavel ja kloostri laekahoidja isa Arkadi,¹ kergendasid tunduvalt minu tegemisi. Isa Arkadilt, kes on päritolult setu, sain hulk huvitavaid andmeid. Ka viis ta mind oma kodukülla Voropisse, kus kohalike seas mõnda aega elades sain tundma õppida nende kombeid, uskumusi ja vaimset loomingut.

Isiklikes asjus pidin vahepeal käima Peterburis. Tagasiteel asusin Pihkvas aurikule ja sõitsin Võõpsu. Siit lõuna poole liikusin mööda rannikuäärseid külasid kord paadiga, kord jalgsi. Jõudnud Pudovitsani, pöörasin Petseri peale. Seejärel külastasin Pihkva kubermangu läänepoolsemat ääremaad, jõudes Semeritsani. Reisi kestel püüdsin võimalikult palju osaleda kohaliku rahva pidustus-
tel ja kogunemistel.

Esmalt kirjeldan mõningaid Petserimaa linnuseid ja matusepaiku.

Peab kohe ütleva, et piirkond on selliste vaatamisväärsuste poolest märksa vaesem kui Oudova vald. Kultuuristumise käigus on siin hävinud suurem osa muististest. Kui Oudova valla ebauskliku elaniku käsi tõrgub neid kahjustamast ja muistised on säilinud

peaaegu rikkumata, siis siin võib tihti kohata nendest vaid jälgi. Kus liivane pinnas pole põlluharimiseks sobiv, on muistised säilinud suhteliselt hästi.

Liikudes põhjast lõunasse jõuab Glazovi (Glasova) küla vanale kalmistule. Siinsed kalmukünkad on ümbritsetud kividega. Alles on üks kivirist. Edasi tuleb Martõnova (Krasnoje Selo, pr Martõšovo), mille kaguküljel asuva matusepaiga kohta öeldakse *sõa kalmõ*. Öeldakse ka: *tut bõla litva* (siin käis leedukas). Samas näeme kaht kiviristi üsna tavalise pealiskirjaga: *Tsar Isus Hristos Nika*. Ühele vanurile olevat unes näidatud: kes toob oma seljas künkale palgi ja rajab siia kabeli, kaevab välja kruusitäie kulda. Veel räägitakse, et üks rist

oli vahepeal kolm aastat kadunud olnud ja ilmus sama ootamatult vanale kohale tagasi. Järgmise küla kabelis näeme jällegi üht väga selge, samasuguse pealkirjaga risti. Kohalike elanike uskumust mööda suudavad selle välja kanda vaid viis meest, tagasi tuua aga üksainus.

Arvata võib, et kõige tähelepanuväärsem koht asub Lisje küla lähedasel poolsaarel. Selle kaguosas asub vana lossiase, mida idast, järve poolt kaitseb kõrge ja järsk kallas, läänest laht. Saarega ühendab seda põhjast vaid 20 sülla laiune kael. Kaela madalam osa lubab oletada, et varemalt oli kogu linnuse ase (umbes 50×40 sülda) veest piiratud. Vanake Ostašev, surnud 1877. aastal 120 aasta vanusena, olevat mäletanud veel linnuse müüri jäänuseid. Teiste vanemate elanike mälestust mööda kasvas linnamäe kagunurgas põlismänd, mille all asus sissepääs keldrisse, kus olevat varjul kolm toopi hõbedat ja kulda. Uudishimulikud on siin kaevamisi ette võtnud. Pole kuulda, et midagi oleks leitud. Pärimused ei pajata meile sellest, kes selle kindlustuse rajasid. Aga pool versta lõuna pool asuvad samal seljandikul nn Tšuudi hauad, millest on praeguseks

Tsensor Jüri (Georg) Truusmann (1856–1930) vanas eas (originaal: Eesti Kirjameeste Selts I tr, 1932 lk 288, EKLA B-37: 5776).

Georg (Jüri) Truusmann

säilinud kolm umbes 80 sammu pikkust kääbast. Väiksemad künka-kesed lubavad oletada, et neid oli varem rohkem. Varem olid kääpad kividega piiratud. Kääbastikku seostatakse sõjasündmustega, sest siit on leitud mõök. Kindlasti annaksid huvitavaid tulemusi välja-kaevamised. Umbes kolme aastakümne eest, suurema veeseisu aegu uhtus lainetus kaldast välja kolpasid ja muid luid.

Teisel pool lahte on praegugi märgatavaid jälgi vanadest põldudest. Pärimuse järgi suri kogu sinne elanikkond välja² ja põllud metsastusid. Lisje küla asutamise aegu raiuti mets maha ning nähtavale tulid põllupeenarde ja künnivagude jäljed. Toonastest palکیدest ehitatud hütid püsivad siiani, sest puit näib olevat hästi vastupidav. Võib näha 50×70 ja 23×50 sammu suuruseid põllulappe. Puuduvad järsemad nõlvad ja künkad, seega on siin maad üsna pikka aega haritud. Rohukasvu erinevustest võib järeldada, et põllulapid on olnud erinevate kultuuride all. Tänapäeval on Lisje ümbrus lage. Võimalik, et suurem osa metsa raiuti ja kasutati laevaehituseks. Vastavad ehitusplatsid olid Värška (Kolpina) ja Lagasova lahes juba 17. sajandil olemas.

Vana kalmistu asub veel Pudovitsa küla lõunaserval. Sealsed liivakünkad on küll halvasti säilinud, aga vanemad inimesed mäletavad Lisje uue kalmistu rajamise eelset aega, mil siia veel maeti. Siinsete kääbaste ümber ei ole kive. Seisab üks kivirist, järve ääres veel teine. Teise ülemine haru on kumer ja sellesse on uuristatud kolm kolmnurkset lohku.

Kääpad ja ristid on hästi säilinud Podmotsas, Doltšinas ja Gorođištšes. Viimane on juba nimegi poolest tähelepanuväärne, viitab see ju muistse kindluse asukohale. Linnamäge piirab ühest küljest Piusa jõe kõrge kallas, teisest soo. Avatud on kolmas külg. Iidses kasesalus peituvad hallide raudkividega ümbritsetud kääpad. Leidub üksik tavalise kirjaga kivirist.

Petseri valla Parkanova küla lähedases metsasalus on säilinud kääpad ja kaks kiviristi. Neid nimetatakse *sõa kalmu*. Pankjavitsa valla Aristova küla kalmed asuvad männisalus. Neist enamik on ümbritsetud hallide raudkividega. Kolmel kääpal lebavad kiviplaadid, millele raiutud ida-läänesuunalised ristid. Ristidel on tavalised hauakirjad.

Irboska vallas käisin kahel vanal kalmistul, Zamogilnjes ja Sakitsas. Esimeses on kuuel kääpal ristidega kiviplaadid, mis juba üsna maasse vajunud. Hästi säilinud Sakitsa kalmistul on kõrgemaid ja madalamaid erineva kujuga kalmusid. Needki on ümbritse-

tud hallide raudkividega, kuid sedapuhku on need asetatud ristkülikukujuliselt. Kümnekonnal hästi säilinud kiviristil on selgelt loetavad kirjad. Erinevatel aegadel on siin kaevatud, ka hiljuti. Kalmistu edelaosas näeme suurt, samuti kividega ümbritsetud piklikku küngast. Maas vedeleb luid. Kääpa külgedel asuvatest kaevistest nähtub, et maetud on maapinnale ja hiljem muld peale kuhjatud. Ühest kääpast avastati kaks teineteise peal asetsenud luupuruga saviurni. Veel leiti kääpast suuremaid luid ja raudkett.

Eriti rikas on kalmete poolest Irboska, Truvori pealinna ümbrus. Enamasti on kääpad eelkirjeldatutega samalaadsed, aga selle vahega, et siin on kõik suurejoonelisem ja paremini viimistletud. Võib arvata, et Irboskas valmistatigi kiviriste ning varustati nendega kogu piirkonda. Siin peetakse kiviriste pühadusteks ja need paigutatakse sageli kabelitesse ikoonide kõrvale. Mõnikord leidub ristidel ka pikemaid tekste (kes on selle kellele asetanud) ja aastaarve.

Petserimaal elavad venelased ja setud, keda eestlased nimetavad ka setukesteks ja setu rahvaks. Venelased nimetavad neid *poluvertsõ*, kuid ei oska ise seletada, kuidas see nimetus on kujunenud. On huvitav märkida, et ka Alutagusel tuntakse Iisaku poluvernikiid.³ Neid, praegu kohaliku luterliku koguduse liikmeid peetakse 16. ja 17. sajandil Moskooviast põgenenud vene vanausuliste järeltulijateks. Nende rahvariietes pole ühtset traditsiooni. Kõik nad räägivad eesti keelt, kuid kodune keel on vene keel. Võimalik, et nad pälvisid nimetuse poluvernikiid venelastelt seetõttu, et olles küll luterlased, säilitasid nad mõningad õigeusu elemendid, nagu risti ette löömine, surnute mälestamine haudadel, ikoonide kummardamine jne. Ise peavad nad endid eestlasteks ja solvuvad, kui neid venelasteks nimetada.

Teine lugu on Petserima setudega. Nemad on eestlased, kes on elanud pikka aega tugeva vene mõju all, nii et nende olme ei erine kuigivõrd venelaste omast. Miks aga venelased neid poluvertsideks hüüavad, sellele pole rahuldavat seletust, sest nad on üks õigeusu kiriku ustavamaid võsusid. Kas sellepärast, et nad räägivad eesti keelt ning on ristimisest hoolimata säilitanud siiani rea paganlikke kombeid ja uskumusi? Kust aga tuleb sõna setu, on raske seletada. Võrrelda võiks: viljandlane – mulk; võrulane – ugalane, tsurklane; põlvalane – vetka.

Setude asuala piir langeb kokku Pihkva kubermangu läänepiiriga: alates Võõpsust mööda Voo⁴ ja Mäda (Med'i) jõge kuni

Georg (Jüri) Truusmann

Georg Truusmann (×) Petseri kloostri aias umbes 1926. aastal (EKLA A-153: 199).

Piusani. Piusat mööda kuni Vastseliinani ja sealt väheke lõuna poole Pihkva maanteed. Lõunapoolne piir Pankjavitsast Irboskani kulgeb maanteest veidi põhja poolt. Idapoolne piir on raskesti määratletav. Õigemini, seda polegi, sest siin paiknevad setu ja vene külad segamini. Setud ei ole ümberasukad Liivimaalt, nagu vahel arvama kiputakse, vaid aborigeenid, muistsete läänemere-soome hõimude üks haru, mis asustas kunagi kogu Peipsi-tagust ala ja suuremat osa Pihkva kubermangust. Mis puudutab nende hõimude liikumist nüüdsete Pihkva ja Novgorodi kubermangude piirides, siis see vajab eraldi käsitlemist.⁵

Sajandeid venelaste kõrval elades ja neist eluviisilt vähe erine-des on setud säilitanud oma rahvuse. Külad, üksikud hooned ja nende asetus ning sisustus ei erine oluliselt venelaste omast. Suuremad erinevused ilmnevad Liivimaaga piirnevates setu küla-des. Rahvariided, vaimne looming, kohalik keel, elukorraldus ja meelelaad on arhailisemad kui eestlastel.

Oma sisemiselt elukorralduselt erinevad setud venelastest täiesti. Keelebarjääri tõttu on abielud nende vahel väga harvad. Siiski kosivad setu poisid mõnevõrra sagedamini vene neide.

Siiamaani valitseb setude ja venelaste vahelistes suhetes teatud vaenulikkus. Koolis pilkavad vene poisid setusid tšuhnaadeks ja nii ei tahagi need kuigi meelsasti kooli minna. Edasi kandub see vimm juba vallavolikogude tasandile.

Keskmistes, Petseri, Zalesje ja Irboska kogudustes, on ülekaal venelastel, kes eesti keelt peaaegu ei oska. Samas räägivad peaaegu kõik täiskasvanud setud vene keelt. Põhjapoolsetes kogudustes Värskas, Kolpinos, Kuljes ja Saatses valdavad venelased küllalt hästi eesti keelt. Torkab silma, et setu noored laulavad ka vene laule, samal ajal kui vene noored setude omi üldse ei oska. Kuigi eri elanikkonnaga külad paiknevad üksteise naabruses ja läbisegi, peetakse noorte pidusid tavaliselt eraldi.

Vanemad elanikud mäletavad, et vanasti kandsid ka setu mehed pikemaid juukseid, nagu eestlastel üldisemalt tavaks. Ka mäletatakse, et varem erinesid setude algelisemad eluasemed märgatavalt vene taredest. Seitsmekeelsed kandlel, mis varem olid laialt kasutusel, on praegu haruldus. Nendel oskavad mängida vaid üksikud vanamehed ning pillid on hooletusse jäetud. Nüüd lauldakse kandle saateta.

Varem olid setud kartlikumad ja peitusid külasse ilmunud vaimuliku eest. Lapsi hirmutati: "Papp tuleb!" Praegu suhtutakse vaimulikku suure austusega. Naised, kes talle midagi annetavad, teevad seda sügava kummarduse saatel. Noored küsivad vaimulikult luba laulmiseks ja kandle mängimiseks. Härraste moel rõivastatud võõraste ees ei tunne setud erinevalt Liivimaa eestlastest mingit hirmu ega lase end oma toimetustes häirida. Vastupidiselt venelastele on nad aupaklikud, viisakad ja kuulekad võimudele, samal ajal kui mõnesse vene külasse sisenevad vallavalitsuse liikmed suure hirmuga. Teisalt on setud väga kangekaelsed ja pöörduvad väiksemagi ebaõigluse korral rahuldava lahendi saamiseks kohtusse. Vastupidiselt 13. sajandil Mõõgavendade Ordu alistatud eestlastele on setud avatumad, sirgjoonelisemad ja usaldavamad. Nad on külalislahked ja julged, mitte aga tusased, kuigi näivad mõtlike ja keskendunudena. Nad on sama töökad kui eestlased. Värvatuna küüti või mõnele muule tööle lepivad nad ka kesise tasuga, samal ajal kui venelane eelistab ahjul lesida. Kui Baltikumi eestlased tunduvad isegi ihnsatena, on setud kaugel kokkuhoid-

Georg (Jüri) Truusmann

likkusest. Nagu ei peeta niitmist vene naistele kohaseks, ei niida ka setu naised.⁶

Olgugi, et enamikku setusid võib pidada õigeusu kiriku üheks ustavamaks võsuks, on paganlikud jooned nende usulistes kujutelmades täiesti märgatavad. Siiani pole nad kuigi usinad kirikus käijad. Vaimulikud kurdavad, et äärealadele jäävad koguduse liikmed jõuavad kirikusse haruharva. Ammusest ajast on setud harjunud koduste jumalateenistustega, õigemini ebajumala teenimisega. Veel praegugi võib pühakujude kapist või selle alt leida sangaga savipoti, mida kasutatakse nagu viirukipanni. Samas on ka peentest männijuurtest punutud viirukikarp ja samasugune küünlatoos. Kapid ise on kaetud nikerdustega ning neile laotatakse mõlemast otsast välja õmmeldud käterätitaoline lina.⁷ Ikoonide ees läidetavad küünlad on tavaliselt kodus valmistatud. Küünlata kui Jumalale toodava ohvrita ei hakka ükski setu palvetama. Igaüks peab oma kohuseks asetada kirikus ikooni ette kas või kahekopikaline küünal. Kellel pole sedagi raha, võtab kodust kaasa 3–4 muna ja saab selle eest küünla kätte. Vanarahvas mäletab, et varemalt olid Luhamaal ja Makralugas oma preestrid, kes toimetasid koduseid jumalateenistusi, mis olid täiesti avalikud. Kord aga olevat üks endine Taelova preester koos vallavalitsuse liikmetega ühele sellisele ootamatult peale sattunud. Preester paljastas piduliste kui ebajumala teenrite tõelise palge ja manitses neid külastama Issanda kirikut. Näikse, et avalikud toimingud pärast seda lakkasid, kuid jätkusid koduseinte vahel ja salaja. Ka praegu peetakse seda nurka üsna tumedaks ning kohalikul preestril pole sinna suurt asja. Paganlikud kombed on hakanud Makralugast alles viimasel ajal taanduma.

Pärimuse järgi oli praeguse Taelova koguduse ala ja naabruses asuva Liivimaa elanikel üks ühine ebajumala teenimise koht suures palus, mis jääb Orava (Waldeck) mõisast kirdesse ja Palomõisast⁸ lõunasse. Selles pühas palus olevat paganlike preestrite juhtimisel läbi viidud ohverdamisi ja muid riitusi. Eestlased nimetavad seda paika Bohomola palo (bogomolitsate ehk palverändurite palu).⁹ Võib oletada, et samalaadne pühapaik paiknes Pankjavitsa vallas Bogomolova küla juures. Seal on ka kabel.

Suvistepüha (*troitsa*) eel valmistati igas peres õlut ja see toodi kokku ühte varem kindlaks määratud majapidamisse. Igast majapidamisest olid kohal peremees ja perenaine. Pühapäeva hommikul enne päikesetõusu rüseleti, kuni kellelgi esimene veri välja

tuli. Tema sai järgmisel aastal peoperemeheks – nelipühipeo korraldajaks. Nii teeniti mingisugust Pekot, jumalat, keda kujutava puusliku ees süüdati mustad küünlad. Jumaluse poole pöörduti sõnadega: *Peko, Peko, tule õlut juoma, maamma maitsma!* Preester, tavaliselt keegi vanem mees tõi siis ohvri. Üks selline, hiljuti surnud “peko-preester” oli selles ametis õige pikka aega.¹⁰ Selle pimeda maanurga elanikke kutsusid teised ‘*Peko jumala pallejad*’ ja seda loeti kõige rängemaks solvamiseks. Need iidolikummardajad ei ole avaldanud mingeid teadmisi kohalikule preestrile, vaid solvuvad, kui neid küsitletakse. Peko kummardamine peab olema väga ürgne. Mis jumal eestlastel ka poleks olnud, neil ei ole sellest mingeid mälestusi, isegi mitte nende keeles, aga soomlaste peiko, peikko (kummitus), bes, pekko (põllumees, põlluhing). Kui seostada Pekot eesti Pitkne/Piksega (müristamise ja välgu jumal) või üldslaavi Peruni ja Läti Perkhonsiga, siis saab selle tava tähendus enam arusaadavaks. Peo aeg – kevad – toetab sellist arvamust.

Petseri kloostri Nikolski kirikus asub Imetegija Nikolai puust nikerdatud kuju. Sellel musta näo ja kätega kujul on üll preestri-rüü ja peas mitra. Paremas käes on tal mõök, vasakus kolmekuplilise Püha kiriku miniatuurne kujutis. Veel ehib tema rinda naisterõivastuse juurde kuuluv korallidega kaunistatud lindike.¹¹ Önnistegija päeval (*den svjatitelja*) ümbritsetakse kuju alt kuni ülesse kakkude ning või- ja kohupiimakirnudega nii, et kuju nende vahelt enam väljagi ei paista. Varem võidsid kirikulised kuju huuli või ja kohupiimaga. Mõnedes kirikutes on säilinud ka puuslike üksikuid ihuliikmeid, mis lubab oletada sellise kultuse märksa laiemat levikut varasematel aegadel.

Annepäeval (25. juulil vana kalendri järgi) tuuakse Pankjavitsa, Sulbi ja Värska koguduse Väike-Rõsna küla kabelitesse annetuse-na oinapäid, -jalgu ja -villa: *Anne, Anneke, võta oinakõist!* Komme tuua kirikutesse eri tähtpäevadel mitmesuguseid loomakasvatuse ja põllumajandussaadusi, on üldine. Lujapäeval tuuakse Pankjavitsas mune, võid ja kohupiima, and asetatakse ikooni ette ja laskutakse Allilui ehk püha Luja palvesse. Peetripäeval on eelistatavam juust.

Vastlaneljapäeval ehk ulasepäeval rändab Taelova preester palvusega (*s molitvoju*) mööda kogudust, kogudes kirikumona (*ruga*). Kirikusse toodud kraam jagatakse tavaliselt preestri ja kerjuste vahel. Viimaseid ilmub kohale rohkem kui muud rahvast.

Georg (Jüri) Truusmann

Suures austuses on Petseri kloostris müüridest vaid poole versta kaugusel Kamenka orus asuv 1×2 sülda suur Tiidukivi,¹² mis ulatub arssina jagu üle maapinna. Kivi on pealt sile. Sellel lamamine pidi aitama mitmete tõbede vastu. Kivi käidi austamas tooma-(Fomina)nädala teispäeval. Kivi läheduses liivakivikaldas on avar koobas, kus olevat elanud erak Tiit. Kivi kummardamine olevat lõppenud, kui arhimandriit Antonius (1835–1844) tuli linnapeaga¹³ kohale, ajas malgaga kogu seltskonna laiali ning purustas kivi ümber koondatud või- ja kohupiimakirnud.

Tuntum on Meeksi ojakese ääres asuv Jaanikivi. Ivan IV Julm mainib seda aastal 1561 kirjas Petseri kloostrile nimega Tjoplõi Kamen kui piiritähist, mis asub künkal.¹⁴ Künkal on vana kalmistu, rajatud ammu enne Taelova kirikut.¹⁵ Ühes liivavõtuaugus võib märgata segatud pinnast. Kalmuküngaste jäljed on vaevumärgatavad. Kivi läbimõõt on umbes süld. Kunagi oli see suurem. Kord oli Vastseliina mõisa rentnik kasutanud kivi tükke talli ehitamisel. Kui aga loomad lõppema hakkasid, tõi ta vastavalt soovitusel kivitükid tagasi. Nüüd lebabki siin mitu maa seest välja ulatuvat kiviosa. Räägitakse, et keegi Läti palverändur olla pärast ühe kivitüki ojasse pillamist raskelt haigestunud. Tervenemine tuli alles pärast selle tüki endisele kohale asetamist. Selliseid lugusid liigub rahvasuus hulgaliselt. Pärimuse järgi olevat kivil istunud Ristija Johannes ja apostel Peetrus ning ojas jalgu pesnud. Kivist põhja pool, juba Pihkvamaal, on kabel. Selles hoitakse ikooni all ka üht kivikamakat. Kabeli juures kasvavad auväärse vanusega pärn, kask ja paju. Üks vana paju kasvab kivi ligidal. Võimalik, et varem oli siin püha hiis.

Jaanipäevaks tuleb siia kokku hulgaliselt Petserimaa rahvast. Nagu ikka on enamikel kaasas või, kohupiim, kakud, munad jms. Kohale tuleb Taelova preester, kes peab kabelis jumalateenistuse. Õhtu eel algab kabelis ja selle ümber kirjeldamatu tunglemine. Igaüks püüab tuua oma annid, asetada küünla ja palvetada. Kivi juurde koguneb samal ajal hulk kerjuseid ja palverändureid, eeskätt Liivimaalt. Liivimaa kerjused laulavad luterlikke kirikulaule, mille eest vagad ja helded palverändurid neile rikkalikke ande jagavad. Tihti läheb kerjuste hulgas kisklemiseks.

Ohverdamistavad on erinevad. Enamik palverändureid tuleb siia või- ja kohupiimavitsikuga. Kivil süüdatakse küünal ja luskaga heidetakse kivile midagi vitsiku sisust. Siis asetatakse vitsikud kivile või kivi kõrvale. Kivile tehakse sügav kummardus

ja lüüakse rist ette. Vahel suudeldakse kivi. Seejärel jagatakse vitsikute sisu samas tunglevatele kerjustele. Need saavad ka kivile asetatud leivaviilud, sõiratükid, viisud. Kõik annid peavad olema enne kivil lebanud või seda vähemalt puudutanud. Mõned võtavad maast kivitükke ja vajutavad nendega ande.

Kui ma 1885. aastal seal viibisin, liikus jutt, et kivi kohale tahetavat ehitada õigeusu või luterlikku kooli, teise järgi tahetavat kivi hoopis mujale ehitusmaterjaliks viia. Sellised jutud lähtusid ilmselt ühelt kahtlase päritoluga Liivimaa kerjuselt. See väitis veel, et kivi tahetavat ümbritseda taraga, ja lubas kivi hoopis ojasse paisata, kui rikkad *muudkui saavad, aga vaestele ei anta midagi*.

Kivi kummardavad eeskätt setud, see näib olevat nende iidne komme. Venelased piirduvad vaid Meeksi kabeli külastamisega.

Saatse kiriku juures pühitsevad nii setud kui ka venelased ühiselt Paraskeva Pjätņitsa päeva. Kirik asub vanal kalmistul, kus kasvavate suurte mändide järgi võib oletada, et siin oli hiis. Palverändurid peavad soovitavaks nende all istuda või puid vähemalt puudutada. Hauaküngastel on mitmel pool lihtsad, pikergused, keskmise suurusega kivid. Neljast kiviristist on säilinud vaid fragmendid.

Tegelikult ahvatleb siia rahvast imettegev hallist graniidist rist, läbimõõdus kuus ja kõrguses kaks tolli, millele on omakorda raiutud kaheksaharuline rist. Kust rist pärit on, ei osata täpselt seletada, vastatakse *'jumal seda teab'*, kuid mõned kinnitavad, et rist on leitud kohast, kuhu kirik pidi ehitatama. Ristil olevat vastav kiri. Seda seal muidugi ei ole. Teised räägivad, et rist leiti üheaegselt Püha Pjätņitsa ikooniga, mis asub Pihkvas Kolmainu kirikus. Rist, millega seostatakse hulka imesid, paikneb kirikus lugemispuldil ja kui vaja, viiakse tööbede või õnnetuste korral välja ristikäigule vastupäeva ümber kiriku. 1885. aastal laeka mädad laudad lagunesid.

Saatsesse saabub enam rahvast kui teistele kohalikele tähtpäevadele, sest siin peetakse ka laata. Ristikäigud ümber kiriku algavad juba neljapäeval ja kestavad reede hilisõhtuni. Igaüks püüab risti kas või hetkeks puudutada, eriti mõne haige kohaga. Vanurid, haiged ja töbised, emad sülelastega, poisid ja tüdrukud tunglevad selle ümber. Ristile asetatakse raha, ristikesi, riietusesemeid, lindikesi. Kiriku põhjaküljes on preestri määratud isik, kes need annetused kokku korjab. Risti hoitakse ülalt annetusteks avatud laekas. 1885. aasta ristikäigul lagunesid laeka mädad laudad.

Georg (Jüri) Truusmann

Mõned naispalverändurid on ennast täis riputanud jumal teab mis talismane sisaldavaid kotikesi.¹⁶ Pärast ristikäiku ja palvust kirikus siirdutakse lähedaste haudadele, kus võetakse einet.

Pihkva kubermangu Ostrovi vallast saabuval Saatsesse nn kostolomid, kerjuslaulikud, kotid seljas. Nad seisavad langetatud silmi kalmistu väravas kolmekaupaga üksteise vastas, toetuvad kepile ja laulavad kolmehääelseid vaimulikke laule surnute mälestuseks. Nende juurde astuvad jumalakartlikud setu naised, ütlevad kadunu nime keda peavad vajalikuks mälestada, ning ootavad 4–5 minutit, kuni laul lõpeb. Siis jagatakse kerjustele üht-teist sellest, mis on kiriku juurde kaasa võetud. Muidugi jääb laulude sisu peale tuttava nime ja üldtuntud kiriklike väljendite kirjaoskamatule inimesele mõistmatuks. Kuid lauljatest palverändurite elav usk avaldab ka kuivavõitu luterlastele sügavat mõju.

Siiski on setude religioossete arusaamade ring õige vaene. Usklikkus on pigem lihtsameelne paganlikke elemente sisaldav pime kummardamine. Enamat hardust tunnevad nad siis, kui ikoonidel kujutatud näod on võimalikult karmi, ähvardava ilmega. Kodus valmistatud küünlad ja majapidamissaadused on palvetamisel möödapääsmatud. Väga pahandavad nad siis, kui küünalt ei lasta lõpuni põleda.

Religioossetes plaanis on hingekarjase ja koguduse suhted eriliselt, sest kirikut ja rahvast eraldab vastastikune mittemõistmine. Selles kandis oskab vaid Taelova preester suhelda koguduse liikmetega nende emakeeles. Mujal on preestrid raskes olukorras, isegi pihil tuleb kasutada tõlgi abi. On arusaadav, et nii ei saagi juttu olla kiriku ja rahva elavast suhtlemisest, mistõttu setud tunnevad vaid välist kombestikku ja järgivad üksnes kiriku-seadustikku. Ma täidan ainult seda, mis on öeldud seadustikus, ega usu midagi muud – see on nii sageli kuulnud väljend. Seega on setude suhted hingekarjasega eeskätt materiaalselt laadi: nad peavad teda ülal ja maksavad kiriklike talituste eest. Ettenähtud kirikumoon pole igal pool ühesugune. Nii annavad rikkamad mõõdu (umbes 8 karnitsat) rukkeid, vaesemad tihtilugu samapalju kartuleid. Irboska pool antakse tavaliselt rohkem. Kui vaimulik kirikumoon kogudes kord aastas ringi sõidab, on saak sõltuvalt aastaajast erinev. Neljakümne palve eest viisud, laulatuse eel lammas, pärast laulatust kindad või sukad. Paraku aga elavad ja surevad kirikust kaugemates küldes setud ebauslike paganatena juhituna oma nõidadest ja tervendajatest (arbuja), kelle poole

pöördutakse kõikvõimalike hädade korral. Alles siis, kui need kõik ei aita, pöördutakse viimases hädas preestri poole. Näiteks 1884. aastal suri Luhamaal Ljubra külas Ivani-nimeline nõid, kes polnud tervelt 30 aastat armulaual käinud. Seetõttu ei tundugi imelik, et Obserja külas oli üks poiss veel 10-aastasena ristimata. Et naabrinaine väga hurjutama kippus, otsustasid vanemad selle formaalsuse ära korraldada. Isa läsksi papi juurde. Papp, kuulnud lugu, sülitas ja käratas: *Harei (põrsalõust)!* Isa tänas, jättis sõna meelde ja nii saigi poiss endale nime.

Vanad, ehedad tavad kipuvad viimasel ajal Setumaal taanduma. Kui veel 30 aastat tagasi ei tuntud Irboskast ja Petserist kaugemates kohtades lukkusid, siis praegu ei saa nendelegi enam kindel olla. Laialt on levinud hobusevargus. Sellega tegelevad terved perekonnad ja koguni külad.

Petserimaa rahval on Liivimaal halb kuulsus. Teades seda valetavad potisetud endid öömajale saamiseks Peipsi äärest pärit olevat. Aga eestlaste-soomlaste tuntud karskus on siingi au sees. Abielurikkumisi ei tule ette, kuivõrd seda peetakse kõige jälgimaks patuks.

Pahatihti ei paista setud silma erilise puhtusearmastusega. Vastsündinuid tuuakse ristimisele sellisena, et papp peab nad esmalt puhtaks pesema. Enamik rahvast elab muldpõrandatega suitsutaredes. Aknaavade ette käivad luugid. Tare sisustus koosneb lauast, riulist ja 2–3 pingist. Talvel, kui ahju köetakse, on ühel pool selle suud katel, teisel pool aga lapse koht.

Setude peamiseks tegevusalaks, eriti Saatse kandis on potikauplemine. Kaubareisilt tuuakse vanu hobuseid. Nahk kulub hobuseriistade tegemiseks, kere aga müüakse Vastseliina, kus valmistatakse kondijahu.

Põhjapoolsel setu alal on levinud suitsetamine. Igal mehel on piip ja vööl kotike tikkudega. Ka mõned naised suitsetavad.

Setud on eestlaste seas naerualusteks. Sõna setu peetakse alandavaks ja halvustavaks hüüdnimeks. Mingit raamatutarkust setud ei tunne. Vaid üksikud mehed oskavad lugeda ja kirjutada, muidugi vene keeles. On siiski vale ütelda, et nad pelgavad haridust nagu taudi ja püüavad oma lapsi igati külakoolis õppimisest vabastada. Asi on pigem selles, et vene keelt mitte oskavaid lapsi ei saa õpetada õpetajad, kes ise kohalikku keelt ei mõista. Nii nad ei olegi huvitatud õpilastest, kellele koolitarkus võrreldamatult raskemini kätte tuleb.

Georg (Jüri) Truusmann

Sellega on seletatav, miks käib koolis venelastega võrreldes nii vähe setu lapsi. Mitmeid Taelova koguduse lapsi on saadetud Liivimaale Haanja õigeusu kooli. Mitmete häälikute hääldamine on setudel teistsugune. Raskelt omandatakse susisevaid häälikuid. Siiski on kooliharidus ainuke võimalus setude lähendamiseks venelastele, nendega ühte sulatamiseks. Setu lapsed, olles lõpetanud külakooli, loobuvad rahvarõivaist ja hoiduvad rääkimast emakeelt.

Mõnedel vene autoritel on vale arusaamine, nagu puuduks setudel vaimne looming täiesti. Vastupidi, see on isegi väga rikas laulude, muinasjuttude, mõistatuste, vanasõnade jms poolest. Siiski on tänaseks säilinud vähe eepilisi, mütoloogilisi ja ajaloolisi laule. Aga tuntakse päris palju igapäevaseid. Rohkesti on pulmalaule. Tänaseks koostatud eesti rahvalaulude kogud sisaldavad hulga setu omi. Pole liialdus mainida, et need on palju originaalsemad ja arhailisemad kui Baltikumil eestlastel. Pean oluliseks setu laulude üleskirjutamist, nagu on seda teinud dr Hurt ja dr Veske, kes on külastanud oma rahvaloomingu kogumise retkedel korduvalt setu piirkonda ja pöördunud alati tagasi rikkaliku saagiga. Dr Hurt, kes on juba tuntud mõnegi rahvalauluraamatu koostaja-na, kavatses välja anda spetsiaalse setu rahvaloomingukogumiku, mis loodetavasti sisaldab rikkalikku ja olulist etnograafilist materjali.

Eriti õitseb pulmalaul, milleta pulmad ei ole mõeldavadki. Siin on laul ühendatud lavastusega, kus pruudi sugulased moodustavad ühe ja peigmehe sugulased teise koori, mis püüavad võistulaulmises teineteist üle trumbata. Kumbki pool tahab saada endi hulka parima eestlaulja. Nii käib kohapealne improvisatsioon ja laululooming ning selles osalevate noorte kaudu tagatakse traditsiooni kestmine. Laulmine on nii laste kui ka täiskasvanud setude lemmikajaviide. Õhtul kostab külataredest laulu ja kui sisse astute, näete vanemat eeslauljat ja noori tema järel sõnu kordamas. Talveõhtustel videvikutundidel kogunevad omaette tütarlapsed, kes seetõttu teavadki rohkem mõistatusi ja muinasjutte.

Viimasel ajal on setud nii venelaste kui ka Liivimaa eestlaste üha tugevama mõju all. Irboska pool toimub aeglane venestumine. Mõni setu arvab et nad räägivad üht mõttetut keelt, millega pole asja kaugemale kui Petserimaa piirile. Setude usulisi kujutelmi mõjutab tugevasti Petseri klooster. Kuivõrd 20 aastat tagasi hakkas Petserimaale saabuma üha enam luterlastest eestlasi, on seegi

Georg (Jüri) Truusmann

	setusid	venelasi
Värska	2334	463
Taelova	2237	826
Zalesje	1572	991
Saatse	1115	1346
Pankjavitsa	1055	1519
Kulje	1006	924
Petseri I	952	1966
Irboska	811	2615
Kolpino	727	863
Petseri II	643	1368
Mõla	389	334
Kokku	12 841	13 165

Käepärast ei olnud Slobodka andmeid. Teistes valdades loeti setusid :

Petseri	5080
Pankjavitsa	2119
Irboska	1023
Kokku	8222

Tabel

oluliselt mõjutanud setude kujutelmi sellest, mis puudutab ikoone ja paastu. Üheks selliseks mõjukeskuseks on saanud Lazareva (Laasarova) luterlik palvemaja.

Setude täpset arvu on raske kindlaks teha segaasustuse ja segaabelude tõttu, aga ka seepärast, et pole selge, kui kaugele on läinud venestumine. Ka on takistuseks see, et setud pahandavad, kui neid poluvernikuteks nimetada, ja seepärast eelistatakse esineda venelastena.

Järgnevalt toon ära mõned arvud, mis põhinevad revisjonidel ja meetrikal (vt tabel). Esimest võib enam usaldada. Praegu elavad setud 11 kirikukihelkonnas venelastega enam-vähem pooleks, kusjuures loodes on ülekaalus setud, idas aga venelased.

Kirikukirjade järgi on Kolpino, Kulje ja Värska kogudustes setusid 4067. Kui lisada 8222, saame nende koguhulgaks 12 289, mis on väga lähedal kirikute andmetele. Üldse elas setusid 250 külas.¹⁷

Georg (Jüri) Truusmann

Kommentaariid

¹ Kodanikunimega Tsänk, hilisem Petseri kloostri ülem, kes kirjutas kirilitsas üles setu rahvaluulet. Tema vend Aleksander oli 1920.–1930. aastatel Meremäe kandis edukas talupidaja.

² Võimalik, et see oli 1804. aasta koolera.

³ Ka *pola-vernikud*. Nüüdseks oletatakse, et need on vadja-eesti segasustusega elanikkonna järeltulijad.

⁴ Vöhandu.

⁵ Hiljem oletab J. Truusmann koguni sõnatuletust: setu < tšuud < sküüt.

⁶ Ka liivi naised ei niida.

⁷ Nn pühaserätt.

⁸ Asub Veriorast lõuna pool.

⁹ Võimalik, et see on osa Henriku Liivimaa kroonikas mainitud Valgepalust ehk Walgatabalwest. Matsurit on vene keeli nimetatud Belohvastova ('valgehanna', 'valgelõpe', 'valgeotsa'). Wiedemanni sõnastiku järgi oli pohmola rahvas üks Röpina kandi ususekt, mis lakkas olemast juba enne Põhja-sõda. Treski külast väheke loodesse jääb Pohmala või Pumala mägi, mida Paul Lehestik on pidanud kindlustatud kohaks. See kivivare on pigem kivikalme ja ka sellisena Setumaal ainulaadne. Treskist pärit Leo Toomeoja pajatas, et kui ta poisikesena 1920.–1930. aastatel seal teistega karjas oli, olevat saabunud autoga kaks härrat, kes teed küsinud. Kumbki poiss saanud juhatamise eest kaks krooni. Härrad olla Pohmola mäel midagi kaevanud.

¹⁰ Anne Vabarna olevat Oskar Looritsale tunnistanud, et Pekot tunti varemalt ka Tsätski kandis.

¹¹ Teistel teadetel olevat sellel kujul olnud setu vöö, mõnedel andmetel oli see üle öla.

¹² Ka Kito kivi.

¹³ Petseri linnaõigused taastati 1780. aastal.

¹⁴ Siinkohal on tegemist eksitusega või asus kivi varem tõesti künkal, kust see mingil ajal ojasse veeretati.

¹⁵ 1697. aastal.

¹⁶ Neis võib olla viiruk.

¹⁷ Artikli lõpus on külade nimekiri ja mitu lehekülge setu vanasõnu.

Lühendatult tõlkinud ja joonealustega varustanud Ali Kikkas

* Artikkel venekeelse pealkirjaga "Poluvertsõ Pskovo-Peterskogo kraja" ilmus 1890. aastal ajakirjas *Živaja Starina*, lk 31–62. Separaat III. 863 EKM AR.